

T.QAYIPBERGENOVTIŃ DÁSLEPKI POVESTLERINDE LIRIKALÍQ SHEGINIS

Sarsenbaev Qonisbay Jaqsılıq ulı
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik
pedagogikalıq instituti tayanış
doktoranti

Annotatsiya: Maqolada O‘zbekiston Qahramoni, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq yozuvchisi T.Qayıpbergenovning dastlabki «Sekretar» va «Muğallimge raxmet» («Raxmat, muallim!») qissalari tahlil qilingan. Qissalardagi lirik chekinsh asar konteksti misolida o‘rganilgan.

Tayanch so‘zlar: Qissa, lirik chekinsh, muallif nutqi, syujet, dialog, epizod, personaj.

Аннотация: В данной статье анализируются повесть «Sekretar» и «Muğallimge raxmet» («Спасибо учителю») Т.Қаипбергенова, народного писателя Узбекистана и Каракалпакстана. Лирическое отступление в повестях рассматриваются на примере контекста произведения.

Ключевые слова: Повесть, лирическое отступление, авторская речь, сюжет, диалог, эпизод, персонаж.

Abstract: This article analyzes the story «Sekretar» and «Muğallimge raxmet» («Thanks to the teacher») by T. Kayipbergenov, people’s writer of Uzbekistan and Karakalpakstan. Lyrical digressions in stories are examined using the context of the work as an example.

Key words: Story, lyrical digression, author's speech, plot, dialogue, episode, character.

Shıǵarma kompoziciyasında lirikalıq sheginistiń tutqan ornı ayırıqsha. «Lirikalıq sheginis – avtor sóziniń kórinislerinen biri, epikalıq yaqı lıro-epikalıq shıǵarmalarda ushırasatúǵın kompoziciyalıq usıl. ... Onda syujet waqıyaların gúrriń etiw toqtatıp qoyıladı hám avtor olarǵa múnásibetti áshkar tárizde sáwlelendiriwge ótedi, yaǵnıy, tiykarǵı waqıyadan sheginedi»[1.155]. Sonday-aq, lirikalıq sheginistiń lirikalıq kiris hám lirikalıq juwmaq siyaqlı túsinikleri de bar. Olar mazmunı jaǵınan lirikalıq sheginistiń ózi sanaladı, tek ǵana shıǵarmadaǵı ornalasıw ornına hám de soǵan baylanış bolǵan kórkem estetikalıq wazıypaları boyınsha ózgeshelenedi.

«Ádebiy shıǵarmada jazıwshınıń tikkeley óz pikir hám tuyǵıların aytıwı lirikalıq sheginis dep ataladı»[2.91].

Kórkem shıǵarmada lirikalıq sheginis hár qıylı kompoziciyalıq wazıypalardı orınlawı menen oǵada áhmiyetli. Lirikalıq sheginis arqalı avtor personajlardıń isleri, minez-qulqı, xarakterlerine beretuǵın óz bahaların ayqın bildiredi. Mısalı, T.Qayıpbergenovtıń «Sekretar» povestinde mektep direktorı Tájen Izimbetovqa tómendegishe sıpatlama berilgen: «Mektep direktorı Tájen Izimbetov orta boylıdan kelgen, qatpa, arıq bolǵan menen, hár sózin kútá salmaqlı, nıqlap sóyleytuǵın adam. Tınımsız jumıs isleydi. Bir mezigil mektepte bolsa, qalǵan waqtın atızlarda ótkeredi»[3.317]. Keltirilgen portretlik

súwretlew arqalı Tájen Izimbetovtıń minez-qulqı hám xarakteri ashılıp, onıń miynetkesh insan ekenligine baha berilgen.

Jazıwshı óz pikirlerin, keshirmelerin de shıǵarmalarda aytıp ótedi. Ádette, bunday payıtta waqıyanıń rawajlanıwın súwretlew waqtında «tormızlanadı». «Avtordıń shıǵarmada súwretlenip atırǵan waqıyalar, mashqalalar hám adamlar haqqındaǵı pikirleri hám keshirmeleri lirikalıq usıl (kiris, sheginis, juwmaq)ta bayanlanıwı múmkin»[4.147].

T.Qayıpbergenov óz povestlerinde lirikalıq sheginislerdi orınlı qollanǵan. Jazıwshı «Sekretar» povestinde shıǵarma qaharmanı Ámettiń ákesi Ataxandı, tanıstırıw maqsetinde lirikalıq sheginis jasaydı hám Ataxan haqqında maǵlıwmat beredi: «Ámettiń ákesi Ataxan usı «7-noyabr» kolxozında ferma baslıǵı bolıp isleytuǵın edi. Ózi kóbinese ferma bette bolsa da, xojalıǵı awılda turadı. Úyin fermaǵa kóshirmewiniń de sebebi: hayalı Gúlim Ámetten soń tuwmadı. Ataxan usıǵan ishinen renjip, ózinshe erkinlikte jasawdı qáleytuǵın edi. Gúlim onı júdá jaqsı kóredi. Sol ushın ne qılıp júrgenine itibar bermeydi. Kelse quwandı. Al, Ámet jalǵız ulı bolǵan soń onıń ziynine tiymey, kútá erkeletip ósirdi»[3.302].

Usı epizod arqalı avtor Ámettiń ákesi Ataxan hám anası Gúlim haqqında, olardıń jasaw tárizi haqqında oqıwshıǵa tanıstıradı. Bunday maǵlıwmatlar povest personajı Serjannıń anası Aygúldi, Atamurattıń júreginen orın alǵan Gúlaysha, mektep direktori Tájen Izimbetov t.b. personajlar tuwralı tanıstırıw maqsetinde lirikalıq sheginis jasaydı.

«Muǵallimge raxmet» povestinde avtor «Dóngelek kól» átirapındaǵı tábiyat kórinisin súwretley otırıp, Esemurat ǵarrı haqqında maǵlıwmat beriw ushın lirikalıq sheginis jasap, onı tanıstırıwı, bunnan basqa Turdımurattıń ájepası, ákesi, Serjan usta, Turdıbay, Dúysen molla, Gúlaydıń ákesi Seralı haqqında atanıstırıw ushın lirikalıq sheginisler berilgen.

«Muǵallimge raxmet» povestinde Turdımurat penen Meńlimurattıń dialogınan keyin, personaj Turdımurattıń Meńlimurat muǵallimge bergen bahasın anıqlaw múmkin:

«-Siz neshe jil oqıdıńız aǵa? – dedim oǵan bir tınıspada. Ol meniń sorawımdı qolaysızlaw kórde me, kúlip qoydı. Sonda damaǵan qattı kelmey mınalardı ayttı:

-Bunnan segiz jil burın internatqa alınıp, oqıwǵa ketken edim. Tórtkúldegi internatta úsh jil oqıdım. Onnan soń meni muǵallimshilik jumısqa jiberetuǵın bolıp edi. Írzashılıq bermedim. Sóytip, Tashkentte taǵı tórt jil oqıdım.

Meniń esaplawımsha, Meńlimurat aǵa tap jeti jil oqıǵan. Qanday uzaq oqıǵan-á? Bizniń aǵam menen apamniń ayırıwına qaraǵanda, jeti jil degen bir adamniń ómiri»[5.30]. Bunda Turdımurat penen Meńlimurattıń dialogınan soń lirikalıq sheginis arqalı Meńlimurat muǵallim haqqında, oqıw tuwralı personajdıń kózqarasları bayan etilgen.

Meńlimurat penen Turdımurattıń dáslepki ushırasıwında lirikalıq sheginis arqalı Dúysen molla hám onıń oqıtıw sisteması haqqında pikirleri beriledi:

«Aq kóyleginiń jaǵasın bólip turǵan anaw naǵıslı nársesin oń qolı menen dúzep qoydı.

- O, batır, - dedi ol maǵan

Ne ushın batır dep turǵanına túsınbedim. Abaylap qarasam, qasımdaǵı baǵanaǵı balalardıń birewi de qalmaptı. Dárriw bir nárese esime túsip ketti: bizler hár sársembi hám piyshembi kúlerinde Dúysen mollaǵa oqıytuǵın edik. Oqıytuǵın jerimiz jer tóle. Kóbinese aqsham oqıymız. Tünde eki jerde shıra jaǵıladı. Azanda murnımızdıń tesigi qara qurımǵa tıǵılıp qalatuǵının, mollanıń shıday almay bizlerdi taslap shıǵıp kete beretuǵının nesine sóz qılayın. Biraq, molla oqıtıp bolıp keterimizde bazda eki ret, jarılqap waqtımızdı almayın dese, bir ret sabaq sayın bizlerge:

- Jaqında muǵallım keledi. Ol sizlerdi orıssa oqıtıp, shoshqanıń góshin jewdi úyretedi. Eger birinshi kelgeninde aytqanına kónbeseń, sabaydı, - deytuǵın edi.

Bizlerdiń hám memiz de shoshqanıń góshin, eki bastan jep kórgenimiz joq. Atanalarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa sańlmaq túwe, atın aytsań zir etip, tóbe shashları tik turadı» [5.8].

Usı keltirilgen epizodtan Turdımurattıń lirikalıq sheginis jasap, Dúysen molla, onıń oqıtıw usılı, oqıytuǵın jeri hám ol jerdegi sharayat, mollanıń muǵallım haqqındaǵı aytqan gáp-sózlerin esleydi. Bul arqalı avtor eskishe túsıniktegi adam Dúysen molla hám onıń unamsız xarakterin ashıp beriwge erisedi.

Juwmaqlap aytqanda, T.Qayıpbergenov povestlerinde lirikalıq sheginis arqalı shıǵarma personajları, súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa avtordıń múnásibetin bildiriw maqsetinde jazıwshı tárepinen sheberlik penen qollanılgan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Куронов Д., Мамажанов З., Шерамова М. Адабиётшунослик луғоти. – Тошкент: Академнашр, 2013.
2. Худайбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент: Шарқ, 2008.
3. Қайыпбергенев Т. Секретарь// Қайыпбергенев Т. Шығармалары. Бес томлық. V том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
5. Қайыпбергенев Т. Повестьлер. – Нөкис: Билим, 2018.